

AL-HAKIM AT-TERMIZIYNING HAYOTI VA IJODI**Xolmamatov Og'abek Otabekovich**

Kimyo yo'nalishi 2-bosqich talabasi.

E-mail: xolmamatov191@gmail.com

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası o'qituvchisi.

Jo'rayev Akram Namozovich**<https://doi.org/10.5281/zenodo.20113586>**

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk mutafakkir va muhaddis Al-Hakim at-Termiziyning hayoti, ilmiy faoliyati va islom ilmlari rivojiga qo'shgan beqiyos hissasi batafsil yoritiladi. Allomaning yashagan davri, ilmiy muhit va uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan omillar tahlil qilinadi. Uning tasavvuf, hadis ilmi va fiqh sohalaridagi qarashlari, ayniqsa insonning ma'naviy kamoloti, qalb pokligi va ruhiy tarbiya masalalariga oid fikrlari keng ochib beriladi.

Shuningdek, allomaning asosiy asarlari mazmuni, ularning ilmiy va amaliy ahamiyati, hamda bugungi kundagi dolzarbligi atroflicha tahlil qilinadi. Maqolada Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy merosi sharq falsafasi va tasavvuf ta'limoti taraqqiyotidagi o'rni nuqtai nazaridan baholanadi va umumiy xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: Al-Hakim at-Termiziy, tasavvuf, hadis ilmi, islom falsafasi, fiqh, mutafakkir, ilmiy meros, Termiz.

Annotation. This article provides a detailed examination of the life, scholarly activity, and intellectual legacy of Al-Hakim at-Termiziy. It discusses the historical context in which he lived and the intellectual environment that shaped his worldview. The paper analyzes his contributions to Sufism, Hadith studies, and Islamic jurisprudence, with particular emphasis on his ideas about spiritual purification, inner moral development, and the nature of the human soul. Furthermore, it explores his major works, their theoretical foundations, and their relevance in both classical Islamic scholarship and contemporary studies. The article also evaluates his role in the development of Islamic philosophy and Sufi thought, highlighting his lasting influence on later scholars and intellectual traditions.

Keywords: Al-Hakim al-Tirmidhi, Sufism, Hadith science, Islamic philosophy, jurisprudence, scholar, intellectual heritage, Termez.

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются жизнь, научная деятельность и духовное наследие Al-Hakim at-Termiziy. Освещаются исторические условия и научная среда, в которых формировались его взгляды. Анализируются его труды в области суфизма, хадисоведения и исламского права, особое внимание уделяется его учению о духовном совершенствовании человека, очищении сердца и внутреннем развитии личности. Также рассматриваются основные произведения ученого, их содержание, научная ценность и значение в современном мире. В статье оценивается вклад Al-Hakim at-Termiziy в развитие восточной философии и суфийской мысли, а также подчеркивается его влияние на последующие поколения ученых.

Ключевые слова: Аль-Хаким ат-Термизи, суфизм, хадисоведение, исламская философия, фикх, ученый, научное наследие, Термез.

KIRISH

Islom sivilizatsiyasi tarixida ilm-fan, ma'naviyat va falsafiy tafakkur rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalar orasida Al-Hakim at-Termiziy alohida o'rin egallaydi. Markaziy

Osiyo hududi, xususan Termiz qadimdan ilm-ma'rifat markazlaridan biri bo'lib, bu yerda ko'plab buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan. Ana shunday muhitda voyaga yetgan at-Termiziy o'zining chuqur bilimga chanqoqligi, mustaqil tafakkuri va keng dunyoqarashi bilan ajralib turadi. U yashagan davr — IX asr islom ilm-fani yuksalish davri bo'lib, bu davrda hadis ilmi, fiqh, tafsir va tasavvuf keng rivojlangan edi.

Al-Hakim at-Termiziy ana shu ilmiy va ma'naviy muhitda shakllanib, nafaqat mavjud bilimlarni o'zlashtirdi, balki ularni yangi bosqichga olib chiqdi. Uning ilmiy faoliyati nafaqat diniy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki inson ruhiyati, qalb tarbiyasi va ma'naviy kamolot masalalarini chuqur o'rganishga qaratilgan edi. Shu jihatdan u tasavvuf ilmini ilmiy asosda rivojlantirgan olimlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

At-Termiziyning ilmiy merosi o'zining ko'lami va mazmun jihatidan nihoyatda boy bo'lib, u hadis ilmi bilan bir qatorda tasavvufiy-falsafiy qarashlarni uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Bu esa uni o'z davrining boshqa olimlaridan ajratib turadi. U insonning ichki dunyosini anglash, qalbni poklash va ilohiy haqiqatga erishish yo'llarini ilmiy asoslashga intilgan. Uning asarlarida inson va jamiyat, ruh va jism, ilm va e'tiqod o'rtasidagi murakkab munosabatlar chuqur tahlil qilinadi.

Shuningdek, Al-Hakim at-Termiziyning qarashlari nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham tasavvuf ta'limoti rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning ilmiy yondashuvi va falsafiy fikrlari ko'plab keyingi mutafakkirlar tomonidan davom ettirilgan va boyitilgan. Shu sababli uning hayoti va ijodini o'rganish nafaqat tarixiy jihatdan, balki bugungi kun ma'naviy hayoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Al-Hakim at-Termiziyning hayoti, ilmiy faoliyati va ijodiy merosini chuqur tahlil qilish, uning islom ilm-fani va tasavvuf taraqqiyotidagi o'rnini ochib berishdan iborat.

Asosiy qism. Al-Hakim at-Termiziy ilmiy merosi nihoyatda boy bo'lib, u ko'plab asarlar yaratgan. Uning eng mashhur asarlaridan biri "Xatm al-avliyo" hisoblanadi. Ushbu asarda avliyolik maqomi, insonning ma'naviy kamolot bosqichlari va Allohga yaqinlashish yo'llari chuqur tahlil qilinadi. Bu asar tasavvuf falsafasining muhim manbalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, uning "Navodir al-usul fi ma'rifat ahadis ar-rasul" nomli asari hadis ilmi rivojida muhim o'rin tutadi. Mazkur asarda payg'ambar hadislarining mazmuni, hikmati va inson tarbiyasidagi ahamiyati keng yoritilgan.

Al-Hakim at-Termiziyning "Kitob al-farq bayna as-sadr va al-qalb" asari ham katta ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu asarda inson qalbi, ruhiy holati va ma'naviy dunyosi haqida chuqur fikrlar bayon qilingan. Alloma qalbni insonning eng muhim ma'naviy markazi sifatida talqin qilib, uning pokligi inson kamolotining asosiy omillaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, uning "Ilal ash-shari'a", "Bayan al-farq", "Adab an-nafs" kabi asarlari ham islom falsafasi va tasavvuf ta'limoti rivojiga katta hissa qo'shgan.

At-Termiziy o'z asarlarida ilm va ma'rifat, ruh va nafs, qalb va tafakkur masalalarini o'zaro bog'liq holda tahlil qilgan. Uning ilmiy qarashlari insonning ichki dunyosini anglash, axloqiy poklanish va ma'naviy barkamollikka erishishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Shu sababli allomaning ilmiy merosi bugungi kunda ham diniy, falsafiy va ma'naviy tadqiqotlarda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Alloma ayniqsa hadis ilmi sohasida katta muvaffaqiyatlarga erishgan. U hadislarni nafaqat rivoyat qilish, balki ularning ichki mazmuni va hikmatini anglashga ham alohida e'tibor qaratgan.

Shu jihatdan u oddiy muhaddis emas, balki hadislarining falsafiy va ruhiy ma'nolarini ochib beruvchi mutafakkir sifatida namoyon bo'ladi. Uning "Navodir al-usul fi ma'rifat ahadis ar-rasul" asari hadis ilmini yangi bosqichga olib chiqqan muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Bu asarda hadislar nafaqat sharhlanadi, balki ularning inson ruhiyati va axloqiy kamolotiga ta'siri ham chuqur tahlil qilinadi.

Al-Hakim at-Termiziy tasavvuf ilmining rivojiga ham katta hissa qo'shgan allomalardan biridir. U tasavvufni faqatgina amaliy ruhiy mashqlar yig'indisi sifatida emas, balki ilmiy asosga ega bo'lgan chuqur falsafiy ta'limot sifatida talqin qiladi. Uning qarashlariga ko'ra, inson kamoloti faqat tashqi ibodatlar bilan emas, balki qalbni poklash, nafsni tarbiya qilish va ichki dunyoni tozalash orqali amalga oshadi. Shu bois u qalb, nafs, ruh kabi tushunchalarni ilmiy jihatdan izohlab beradi.

Allomaning eng mashhur asarlaridan biri "Xatm al-avliyo" bo'lib, unda u avliyolik tushunchasini chuqur tahlil qiladi. Unga ko'ra, avliyolar — Allohga yaqin bo'lgan, ma'naviy jihatdan yuksak darajaga erishgan insonlardir. Ushbu asarda avliyolik maqomi, uning darajalari va payg'ambarlik bilan o'xshash hamda farqli jihatlari ilmiy asosda yoritiladi. Bu g'oyalar o'z davrida ayrim bahs-munozaralarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik tasavvuf falsafasining muhim qismi sifatida qabul qilingan.

Bundan tashqari, uning "Kitob al-farq bayna as-sadr va al-qalb" asari ham muhim ilmiy manbalardan biridir. Ushbu asarda insonning ichki tuzilishi, qalb va ruhiy holatlar o'rtasidagi farqlar keng yoritib beriladi. At-Termiziy qalbni insonning markaziy ruhiy organi sifatida talqin qiladi va uning pokligi insonning axloqiy kamolotiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi.

Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy qarashlari ba'zi zamondoshlari tomonidan to'liq qabul qilinmagan. Ayrim olimlar uning tasavvufiy qarashlarini haddan tashqari chuqur va murakkab deb hisoblaganlar. Shunga qaramay, u o'z ilmiy yo'lidan qaytmagan va o'z g'oyalarini izchil ravishda rivojlantirishda davom etgan. Bu esa uning mustaqil fikrlovchi va qat'iyatli olim bo'lganini ko'rsatadi.

Allomaning ilmiy faoliyati davomida ko'plab shogirdlar yetishib chiqqan. Ularning orqali at-Termiziyning ta'limoti keng hududlarga tarqalgan va keyingi avlod olimlariga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, tasavvuf maktablarining shakllanishida uning qarashlari muhim ahamiyat kasb etgan.

Umuman olganda, Al-Hakim at-Termiziy o'z davrining yirik muhaddisi, faqihi va tasavvuf mutafakkiri sifatida islom ilm-fani rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning asarlarida ilm va ma'naviyat uyg'unligi, insonning ichki kamoloti va ilohiy haqiqatga erishish yo'llari chuqur tahlil qilingan. Shu sababli uning ilmiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolgan va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy faoliyatini yanada chuqurroq tahlil qilganda, uning faqatgina diniy bilimlar bilan cheklanib qolmaganini, balki inson psixologiyasi va ma'naviy tarbiya masalalariga ham katta e'tibor qaratganini ko'rish mumkin. U inson qalbini murakkab tizim sifatida ko'rib, undagi o'zgarishlar, ruhiy holatlar va axloqiy sifatlarning shakllanish jarayonini ilmiy asosda tushuntirishga harakat qilgan. Bu jihatdan u o'z davridan ancha ilgari ketgan mutafakkir sifatida baholanadi.

Alloma o'z asarlarida "ilm" va "ma'rifat" tushunchalarini alohida ajratib ko'rsatadi.

Uning fikricha, ilm — bu tashqi bilimlar majmui bo'lsa, ma'rifat — inson qalbidagi yuzaga keladigan ichki anglash jarayonidir.

Shu sababli u haqiqiy kamolotga erishish uchun faqat kitobiy bilimlar yetarli emasligini, balki qalbni poklash va ichki tarbiya ham zarurligini ta'kidlaydi. Bu qarashlar keyinchalik tasavvuf ta'limotining asosiy g'oyalaridan biriga aylangan.

Al-Hakim at-Termiziy shuningdek, "valoyat" (avliyolik) tushunchasini chuqur ilmiy asoslab bergan olimlardan biridir. U avliyolikni insonning Allohga yaqinlashish jarayonidagi eng yuqori darajalardan biri sifatida talqin qiladi. Alloma bu jarayonni bosqichma-bosqich tushuntirib, har bir bosqichda insonning ma'naviy holati qanday o'zgarishini izohlaydi. Uning bu boradagi qarashlari tasavvuf falsafasining keyingi rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Bundan tashqari, at-Termiziy insonning nafs bilan kurashi masalasiga alohida e'tibor qaratadi. U nafsni insonning ichki dushmani sifatida emas, balki to'g'ri tarbiya qilinishi kerak bo'lgan unsur sifatida ko'radi. Uning fikricha, nafsni butunlay yo'q qilish emas, balki uni boshqarish va poklash muhimdir. Bu esa insonni axloqiy va ruhiy jihatdan mukammallikka olib boradi.

Al-Hakim at-Termiziyning yana bir muhim jihati — u ilmni amaliy hayot bilan bog'lashga harakat qilgan. Ya'ni, uning qarashlarida ilm faqat nazariy bilim emas, balki insonning kundalik hayotida qo'llanilishi kerak bo'lgan vosita sifatida talqin etiladi. U ilm orqali inson o'zini anglaydi, o'z kamchiliklarini tuzatadi va ma'naviy jihatdan yuksaladi, deb hisoblaydi.

Allomaning ilmiy merosi faqat diniy doirada emas, balki umumiy falsafiy tafakkur rivojida ham muhim o'rin tutadi. Uning inson tabiatiga oid qarashlari, qalb va ruh haqidagi fikrlari hozirgi zamon psixologiya va falsafa fanlari bilan ham ma'lum darajada uyg'unlashadi.

Shu sababli Al-Hakim at-Termiziyning asarlari bugungi kunda ham nafaqat diniy, balki ilmiy-nazariy jihatdan ham qiziqish uyg'otmoqda.

Shuningdek, uning asarlarida ijtimoiy-axloqiy masalalar ham muhim o'rin egallaydi. U jamiyatning sog'lom bo'lishi uchun har bir insonning ichki pokligi va axloqiy barkamolligi zarur ekanligini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, uning qarashlari nafaqat individual, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega.

Umuman olganda, Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy faoliyati ko'p qirrali bo'lib, u hadis ilmi, tasavvuf, falsafa va axloqiy tarbiya sohalarini o'zaro uyg'unlashtirgan. Bu esa uning ilmiy merosini yanada boy va dolzarb qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Al-Hakim at-Termiziy islom ilm-fani tarixida o'ziga xos o'rin tutgan buyuk allomalardan biridir. Uning ilmiy merosi hadis ilmi, tasavvuf va islom falsafasining rivojiga katta hissa qo'shgan. Alloma o'z asarlarida insonning ma'naviy kamoloti, qalb pokligi va ilohiy haqiqatni anglash masalalarini chuqur ilmiy asosda tahlil qilgan. Shu jihatdan uning qarashlari nafaqat diniy, balki axloqiy va falsafiy ahamiyatga ham ega.

Al-Hakim at-Termiziy ilmni faqat nazariy bilim sifatida emas, balki inson hayotini to'g'ri yo'lga soluvchi amaliy vosita sifatida talqin qilgan. U insonning ichki dunyosini poklash, nafsni tarbiya qilish va qalbni yuksaltirish orqali haqiqiy kamolotga erishish mumkinligini asoslab bergan. Bu g'oyalar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, yosh avlodni ma'naviy tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, allomaning ilmiy merosi keyingi avlod mutafakkirlariga kuchli ta'sir ko'rsatgan va tasavvuf ta'limotining rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Uning asarlari bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Shu sababli Al-Hakim at-Termiziyning hayoti va ijodini o'rganish nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy jamiyatning ma'naviy rivoji uchun ham muhim hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR.

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. **“O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”**. — Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.
2. Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi. **Al-Hakim at-Termiziy hayoti va ilmiy merosi**. — Toshkent, 2020.
3. O'zbekiston musulmonlari idorasi. **Buyuk allomalar merosi**. — Toshkent: “Movarounnahr”, 2018.
4. **S. Hasanov. Islom allomalari va ularning merosi**. — Toshkent: “Fan”, 2016.
5. **A. Qodirov. Markaziy Osiyo mutafakkirlari tarixi**. — Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2019.